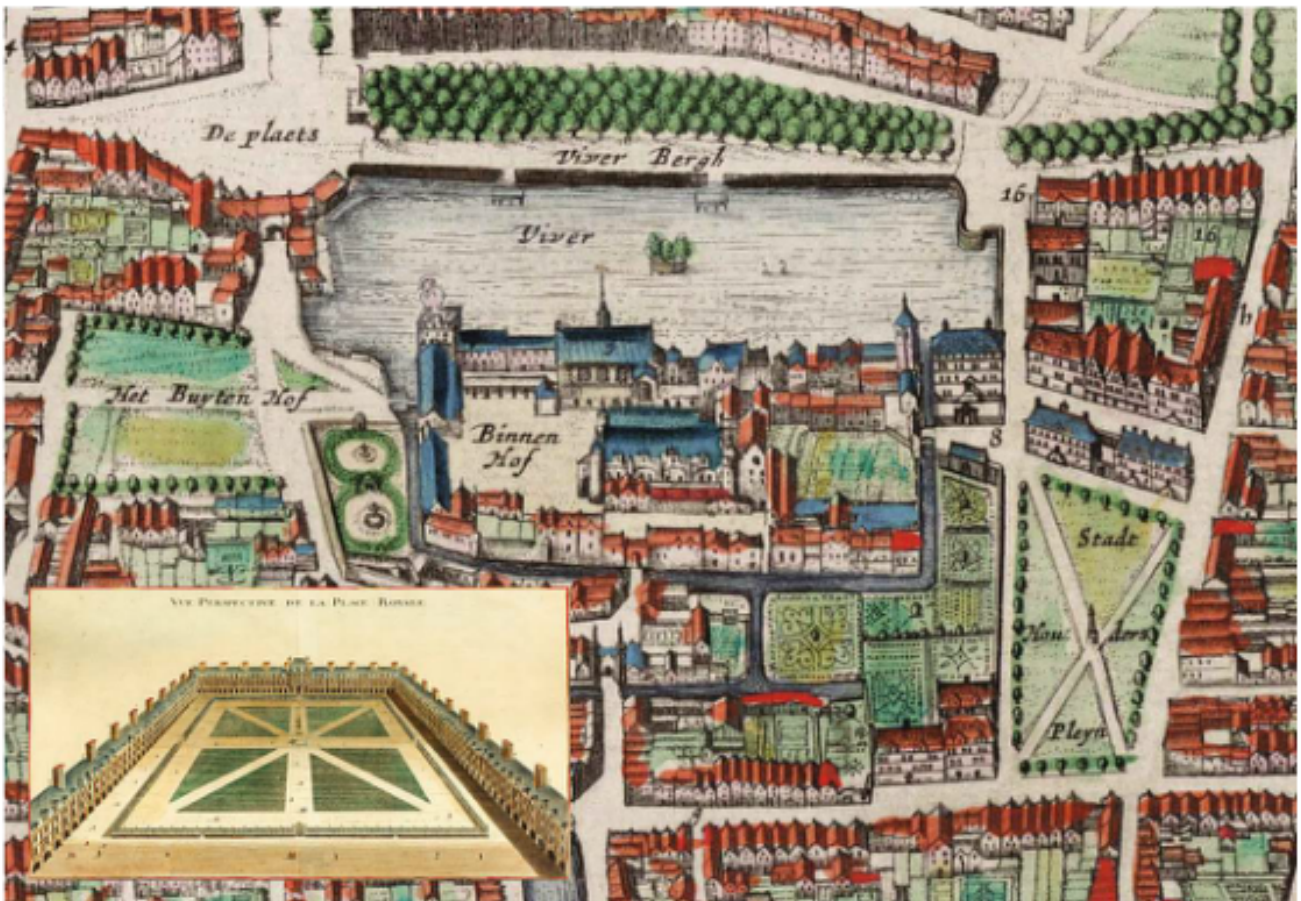

WOORDEN VOOR HET LANDSCHAP EN DE BEWONING VAN DE LAGE LANDEN

De taal van dorp, stad en land

< 38

Fragment van de kaart van Den Haag door Joan Blaeu uit 1649, met linksboven De plaets en rechtsonder het Stadthouders Pleyn, ontworpen naar het voorbeeld van de Parijse Place Royale, de tegenwoordige Place des Vosges (inzet linksonder, gravure uit dezelfde tijd).

Sinds 2007 schrijft stedenbouwkundige en taalkundige Maarten Jan Hoekstra columns waarin hij begrippen uit de stedenbouw verklaart. In april verschijnt zijn nieuwe boek *Dorp, stad, land*. Hierin laat hij zien dat de combinatie van de bewoningsgeschiedenis van de Lage Landen met de historie van de woorden die daar gedurende vele eeuwen voor zijn gebruikt ons een uniek inzicht kunnen geven in hoe onze steden en onze cultuur er nu uitzien.

België en Nederland hebben de dichtste snelwegennetwerken ter wereld, met ongeveer 15 centimeter snelweg per inwoner. De natte 'Lage Landen bij de Zee' hebben tevens de hoogste bevolkingsdichtheid van Europa. Wanneer we naar de ontstaansgeschiedenis kijken is dat heel opmerkelijk. Als de elementen hun gang waren gegaan, was er hier immers helemaal niet zoveel bewoonbaar land ontstaan. Het door mensen in cultuur brengen van het landschap verliep echter met vallen en opstaan. De bewoningsgeschiedenis laat bovendien zien hoeveel culturele invloed er altijd van buitenaf is geweest, een invloed die nog steeds te zien is. En te horen in de woorden die we dagelijks gebruiken voor de wereld om ons heen.

De Germanen: huizen en dorpen

Onze verste voorouders waarvan we de taal kunnen reconstrueren zijn de Germanen, een Indo-Europees volk dat onze streken rond 500 voor Christus vanuit Zuid-Scandinavië bereikte. Voor die tijd woonden er natuurlijk ook al mensen. Sinds 5300 voor Christus deden ze dat dankzij de 'uitvinding' van de landbouw bij elkaar in *dorpen*. Dat is dan ook een 'voor-Germaans' woord uit een zogenoemde *substraattaal*, letterlijk een taal 'van onder het plaveisel'. De Germanen namen het woord over van de vroegere bewoners als *thurpa*, een vorm die eerst 'ontgonnen land' betekende, later 'huis' en pas daarna 'groep huizen'. Het woord *huis* zelf is een *erfwoord*, dat wil zeggen dat het direct is te herleiden tot de 'voorouders' van het Nederlands, namelijk tot het Germaans, in dit geval tot *husa*, en de voorvader daarvan, het Indo-Europees,

hier tot een vorm die 'omhullen' betekende en waar ook *hut* en *huid* uit voortkomen (immers ook een soort 'omhulsels').

De Romeinen: muren en straten

De eerste *terpen* (oorspronkelijk de Friese vorm die ontstond uit *thurpa*) en *sloten* (letterlijk 'afsluitende' waterlopen) die de Germanen hier in de ijzertijd aanlegden, waren nog weinig succesvol, maar contact met de hoogstaande cultuur van de Romeinen zorgde voor vooruitgang, ook in de bewerking van het landschap en de vorming van nederzettingen. Deze laatste kregen bijvoorbeeld een geheel nieuw uiterlijk door de toepassing van *muren* en *straten*, niet voor niets twee *leenwoorden* uit het Latijn. *Muur* hebben we ontleend aan het Latijnse *murus*, dat teruggaat op de Indo-Europese werkwoordstam *mi-* 'versterken'. De nieuwe techniek van het metselen leverde inderdaad sterkere afscheidingen op dan de inheemse gevlochten *wanden* (uit *winden*, dus letterlijk 'het gevlochtene'). *Straat* is ontleend aan het Latijnse *strāta*, een verkorting van via *strāta*, dat 'geplaveide weg' betekende. *Strāta* is het verleden deelwoord van *sternere* 'plaveien, uitstrooien' en dit was precies het onderscheidende kenmerk: de Romeinse straten werden allemaal verhard. Aan de vorm van het Nederlandse woord *straat* kunnen we zien dat het vóór de zesde eeuw ontleend moet zijn in de Germaanse talen. In die tijd begon de tussen twee klinkers gelegen *t* in het Latijn namelijk te 'verzachten' tot *d*, zoals te zien is in het Italiaanse *strada*, en bij ontleening na die tijd hadden we nu dus *straden* gehad.

De middeleeuwen: polders en steden

Rond 400 vertrokken de Romeinen weer uit onze streken. In die tijd was een groot deel van Nederland overveend, want de eerste ontginningen hadden het landschap door inklinking geen goed gedaan. Pas rond het jaar 1000 kwam hier verandering in met de eerste echt succesvolle *polders*. Dit waren oorspronkelijk hoger gelegen, bij eb droogvallende gronden langs de kust. Dat is goed te zien aan de Oudnederlandse vorm *polre*, een afleiding van het woord *pol*, dat zelf tenslotte ook iets aanduidt dat boven het maaiveld 'uitpuilt' (denk aan een *graspol*). In tegenstelling tot wat tegenwoordig veel gedacht wordt, lagen de eerste polders niet in Nederland, maar aan de Vlaamse kust. Het woord zou als exportproduct terechtkomen in alle ons omringende talen, maar bijvoorbeeld ook in het Russisch (*pol'der*), het middeleeuws Latijn (*poldrum*) en zelfs het Japans (*porudā*). Ook de andere belangrijke 'uitvinding' van de middeleeuwen, de *stad*, bloeide eerst in het zuiden, lang voordat er steden van enige betekenis waren in het latere Nederland. Het woord *stad*

in de betekenis 'grote nederzetting' hebben we echter uit het Duits. In de vormen *stat* en *stede* bestond het erfwoord al langer in het Middelnederlands, maar aanvankelijk betekende het alleen '(stand)plaats' (het hoort bij het werkwoord *staan*). Vanaf het jaar 1000 groeiden veel nederzettingen in West-Europa echter, en deze territoriale uitbreiding had de nodige rechtsgevolgen voor de inwoners. Rondom Keulen ontstond voor dergelijke grote plaatsen de term *stad(t)* en die betekenis verspreidde zich naar de Nederlanden. Tegenwoordig is de oude betekenis alleen nog zichtbaar in woorden als *stadhouder* 'plaatsvervanger' en *bedstee* 'slaapplaats'.

Franse invloed: *plaats* en *plein*

In de middeleeuwen ontleenden we talloze woorden aan het Frans, omdat die taal van de adel een hoog aanzien had. Twee bekende 'stedelijke' voorbeelden zijn *plaats* en *plein*. *Plaats* hebben we in de dertiende eeuw als *plaetse* ontleend aan het Oudfranse *place* 'plein', oorspronkelijk alleen 'plek'. Het gaat via het Latijnse *platēa* terug op het Griekse *platēia*, bij *platús* 'vlak'. In het Middelnederlands was *plaetse* het normale woord voor 'plein'. Zo kent Den Haag sinds 1097 de Plaats en de Dam in Amsterdam heette vroeger die Plaetse. *Plein* ontleenden we in de abstracte betekenis 'vlakte' ook in de dertiende eeuw aan het Frans, namelijk aan *plaine*, dat teruggaat op het Latijnse woord *plānum* met dezelfde betekenis. Oorspronkelijk kon een plein als open vlakte ook buiten de stad liggen, maar in 1632 werd door Frederik Hendrik in Den Haag het (Stadthouders) Pleyn aangelegd, met driehoekige grasvlakken naar voorbeeld van de Parijse Place Royale (de huidige Place des Vosges), die hij in 1611 had bezocht. Kennelijk werd het met handel geassocieerde woord *plaats* te gewoon gevonden voor deze nieuwe voorname woonruimte. Uit die tijd dateert dan ook de puur Nederlandse specificatie van het woord *plein* naar de huidige betekenis.

De negentiende eeuw: *lanen* en *treinen*

Na de expansie van de Gouden Eeuw gingen de Nederlandse steden pas in de negentiende eeuw weer groeien. Daarbij kwamen vaak zogenoemde *lanenkwartieren* binnen de stad te liggen. De herkomst van het woord *laan* is onduidelijk, maar het betekende oorspronkelijk alleen 'zijweg, gericht op een eindbestemming', een betekenis die nog herkenbaar is in het woord *oprijlaan* en de uitdrukking *iemand de laan uitsturen*. In de negentiende eeuw had het woord *laan* bepaald geen positieve lading, want lanenkwartieren waren een soort zelfstandige 'republiekjes' met buitenverblijven en bedrijvigheid, en met een beperkte

toegankelijkheid voor stedelingen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de *lanen* tijdens de verstedelijking van dit soort gebieden in de negentiende eeuw gauw werden omgedoopt tot *straten*. De configuratie – een stedelijk profiel met een landelijke uitstraling door bomen, groene berm en soms hagen en voortuinen – werd door ontwerpers vanaf 1900 echter maar al te graag overgenomen in nieuwe wijken, als contrast met de bedompte binnensteden. Daarmee kreeg het woord zijn huidige chique bijklank. Rond 1900 was Nederland ook eindelijk aangehaakt bij de Industriële Revolutie en reden er op veel trajecten *treinen*. Dat woord laat goed zien dat een nieuwe taal de rol van het Frans ging overnemen: het Engels. *Trein* bestond al langer in het Nederlands, als Frans leenwoord in de betekenis 'stoet, rij', afgeleid van *traineur* 'trekken'. De nieuwe betekenis van 'rij spoorwagens' ontleenden we echter aan het Engels. Aardig is ook het *terugleendwoord wagon*, dat in het Nederlands de klemtoon op de tweede lettergreep kreeg, analoog aan *ballon* en *balkon*. In het Engels wordt het woord echter uitgesproken met de klemtoon op de eerste lettergreep en daarmee laat het mooi zien waar het aan ontleend is, namelijk aan het Nederlandse *wagen*.

Ook in de twintigste eeuw kwamen de meeste leenwoorden in onze taal uit het Engels, al zijn de niet meer weg te denken *automobiel* (op basis van het Griekse *autós* 'zelf' en het Latijnse *mobilis* 'beweegbaar') of kortweg *auto* afkomstig uit het Frans. De *snelwegen* die de Lage Landen doorkruisen zijn echter ontleend aan het Amerikaans-Engelse *speedway*. En daarmee zijn we weer terug bij het begin van dit artikel, waarin enkele *highlights* uit de kruisbestuiving tussen bouwkunde, cultuurgeschiedenis en taalkunde aan bod kwamen. Maar de woordhistorie van dorp, stad en land is nog veel rijker. Door ons erin te verdiepen gaan we voorgoed anders kijken naar onze leefomgeving.

OVER DE AUTEUR

MaartenJan Hoekstra is architect, stedenbouwkundige en taalkundige, met als specialisatie etymologie. Hij is als onderzoeker en docent verbonden aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft. Sinds 2007 schrijft hij columns in *Stedelijk Interieur*, waarin hij begrippen uit de stedenbouw verklaart. Hij is tevens lid van de redactieraad. In 2009 verscheen zijn boek *Huis, tuin en keuken. Wonen in woorden door de eeuwen heen* bij Uitgeverij Atlas. Momenteel werkt hij in Delft aan zijn promotieonderzoek *De stad in woorden. 100 jaar stedenbouwkundige begrippen*. Vooruitlopend hierop verschijnt in april 2015 zijn nieuwe boek *Dorp, stad, land. De Lage Landen in woorden* bij Uitgeverij Atlas Contact. Zie ook www.maartenjanhoekstra.nl